

УДК 930.9.943.7.086 «1937/1938»

ІЛЬЮШИН І.І.

<https://orcid.org/0000-0003-0288-8659>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.296-321>

ПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НКВС: АРХІВНО-СЛІДЧА СПРАВА АДОЛЬФА ПЕТРОВСЬКОГО

У статті на підставі неопрілюднених документів із архівів радянських спецслужб проаналізовано архівно-слідчу справу Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ (НКЗС) СРСР при уряді України Адольфа Петровського, звинуваченого у тому, що він був агентом польської розвідки, за завданням якої нібито проводив шпигунську діяльність. Автор приходить до висновку, що Петровський виявився лише однією з численних жертв «польської операції» НКВС, ініційованої «оперативним наказом № 00485» від 11 серпня 1937 р., слідчу справу на якого було банально сфабриковано.

Ключові слова: «Польська операція» НКВС, «оперативний наказ № 00485», архівно-слідча справа, Адольф Петровський.

Постановка проблеми та її актуальність. «Польська операція» НКВС, ініційована «оперативним наказом № 00485» наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова від 11 серпня 1937 р., була одним із жажливих злочинів сталінського режиму, внаслідок якого радянські органи безпеки репресували 144 тисячі власних громадян. За вироком так званої Двійки НКВС СРСР не менше 112 тисяч із цього числа були звинувачені у приналежності до Польської військової організації (ПОВ) та засуджені за першою категорією (тобто до розстрілу). Переважну кількість жертв становили етнічні поляки, хоча серед арештованих у ході операції були і представники інших народів СРСР, яких також було звинувачено у шпигунсько-диверсійній діяльності на користь Польщі. Цією статтею автор прагне зробити власний внесок у відновлення правди про цей злочин сталінської каральної машини проти польського народу та інших громадян колишнього СРСР.

Ільюшин Ігор Іванович, доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ.

© Ільюшин І.І., 2022

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Незважаючи на величезний масштаб злочину «польська операція» НКВС 1937–1938 рр. досі в масовій несвідомості населенням. У будь-якому випадку кількість підготовлених на цю тему наукових досліджень незрівнянна з масштабами цієї трагедії. Кілька років тому польський Інститут національної пам'яті та Центр польсько-російського діалогу та примирення розпочали роботу зі створення бази даних, що містить основну інформацію про кожну виявлену жертву «польської операції» НКВС, та науковий інтернет-портал, що популяризуватиме знання з цієї теми. Ці зусилля стали можливі завдяки виявленню у попередній період документам радянських органів державної безпеки за 1937–1938 рр. співробітниками московського науково-інформаційного центру «Меморіал» (*Петров і Рогинский, 1997; Лубянка, 2004*), а також у рамках спільного українсько-польського видавничого проєкту «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (*Великий терор, 2010*). Сам «оперативний наказ № 00485» вперше було опубліковано в польському часописі «Карта» (*Pietrow, 1993*). У вітчизняній (*Шановал Ю., Пристайко В. і Золотарьов В., 1997*) і західній історіографії (*Courtois S., Werth N., Panné J.-L., Paczkowski A., Bartosek K. and Margolin J.-L., 1997*) документ оприлюднено майже одночасно. Пропонованій темі присвячено декілька важливих польських документальних публікацій (*Polacy na Ukrainie, 2014*) та досліджень істориків (*Iwanow, 1991, 2014; Sommer, 2014; Kuśnierz, 2016*). З огляду на те, що в Україні розташовувалася найбільша концентрація поляків в СРСР, видається необхідним проаналізувати всі доступні сучасним українським дослідникам архівно-слідчі справи людей, звинувачених в рамках «польської операції» у шпигунській діяльності на території України, а у післясталінські часи реабілітованих за відсутності складу злочину.

Мета дослідження. На підставі архівних джерел (ГДА СБУ, ЦДАГОУ) та напрацювань вітчизняної і зарубіжної історіографії дослідити архівно-слідчу справу Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді України Адольфа Петровського, звинуваченого Управлінням державної безпеки НКВС УРСР у тому, що він був агентом 2-го відділу польського Генерального штабу, за завданням якого проводив шпигунську діяльність на користь Польщі.

Виклад основного матеріалу. Під час «польської операції», ініційованої «оперативним наказом № 00485» наркома внутрішніх справ СРСР Єжова від 11 серпня 1937 р. (ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 81. арк. 210-214), було завдано удару по апарату Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді Української РСР, керівником якого був уродженець Польщі Адольф Петровський (справжнє прізвище Зальберг Шварцман).

Про те, що особистість Петровського, як і посада, яку він обіймав, були вкрай вагомими, а проведена робота з його затримання – важливою для радянських органів державної безпеки, свідчить доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ СРСР Льва Бельського на ім'я Єжова про арешти в ході «польської операції» 5103 осіб, проведені органами НКВС УРСР вже до 25 серпня 1937 р. У записці вказувалося, що у тому числі «заарештовані великі польські шпигуни Петровський – уповноважений НКЗС в Україні, його заступник Юшкевич, співробітник НКЗС Бреденко, голова Товариства культурних зв'язків за кордоном Величко, які протягом кількох років були пов'язані з польською розвідкою і в Києві з польським консульством» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 211. арк. 320-324).

Вже через місяць Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР змогло надати Москві більш детальну інформацію «у справі Петровського». У доповіді наркома внутрішніх справ УРСР Ізраїля Леплевського Єжову про хід «польської операції» від 21 вересня 1937 р. повідомлялося: «У Києві в апараті НКЗС викрито шпигунську групу. Уповноважений Наркомату в Україні Петровський, колишній член Комуністичної партії Польщі, який прибув до СРСР у порядку обміну (йдеться про обмін політв'язнями – І. І.), був завербований поляками в 1921 р. через брата своєї дружини, начальника політичного відділення 2-го відділу польського Генерального штабу Бірнбаума. Працюючи в системі НКЗС, він проводив велику шпигунську роботу на користь Польщі. Петровський систематично передавав полякам дуже важливі дані з питань міжнародної політики Союзу. У Києві був пов'язаний з польським консулом Каршо-Седлевським. Каршо-Седлевський використовував Петровського для зв'язку з колишнім Головою Ради народних комісарів УРСР Любченком і скеровував діяльність української націоналістичної організації в інтересах Польщі» (*Великий терор, 2010: 565-567*).

Ця інформація республіканського НКВС, передана московському керівництву, повністю відповідала вимогам вищезгаданого «оперативного наказу № 00485» НКВС СРСР і, зокрема, «Закритому листу про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, розгромну та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР № 59098» від 11 серпня 1937 р., який був розісланий разом з цим наказом і в якому апарат НКВС України було піддано різкій критиці «за абсолютно незадовільну роботу з викриття діяльності Польської військової організації в Україні» (*Кулаковський і Шановал, 1997:15-44*).

Хоча слід зазначити, що в Україні до вказівок московського центру щодо проведення «польської операції» поставилися більш ніж серйозно. Нарком внутрішніх справ УРСР Леплевський і його заступник Михайло Степанов негайно направили отриманий наказ керівникам обласних управлінь НКВС УРСР, хоча пізніше вони привнесли в директиви центру своє розуміння операції (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 190. арк. 121-126; 140-142*).

Перш ніж приступити до аналізу архівно-слідчої справи Петровського А., необхідно, принаймні кількома штрихами, окреслити ситуацію, створену в Україні, зокрема в системі роботи НКЗС СРСР при уряді України на момент арешту Петровського 24 липня 1937 р., тобто, по суті, ще до офіційного оголошення про початок «польської операції» НКВС.

Нагадаємо, що з початку 1920-х років Україна втратила можливість формувати і реалізовувати власну зовнішню політику. Народні комісаріати союзних республік та їх представництва за кордоном були ліквідовані. Одночасно в союзних республіках були створені Управління уповноважених НКЗС СРСР.

Одним з найважливіших напрямів, зокрема Петровського А. як Уповноваженого НКЗС СРСР у Києві, була допомога посольствам і консульствам іноземних держав у роботі як з іноземними підданими, які проживали в Україні, так і з радянськими громадянами.

Про те, що він, маючи багатий дипломатичний досвід, як буде видно з архівно-слідчої справи далі, робив чимало корисного в цьому напрямку в умовах постійно зростаючого Великого терору 1937–1938 років, свідчить доповідь керівника Генерального консульства Республіки Польща в Києві Яна Каршо-Седлевського «Ізоляція іноземних дипломатичних представництв на території Радянської України» від 5 вересня 1937 р. (*Kuśnierz, 2010: 378*).

У ній зазначалося, що процес ізоляції радянських громадян від іноземців за останні два місяці набув «просто страхітливих розмірів», хоча більшовики завжди намагалися ізолювати своїх громадян від іноземців. На думку Каршо-Седлевського, на це вплинули арешти Тухачевського, Якіра, Постишева, Балицького та інших осіб, які зізналися у підтримці контактів з іноземними розвідками. Це призвело до відчуття панічних страхів як серед пересічних громадян, так і серед партійних і державних чиновників у разі будь-якого контакту з «чужими». Ситуацію, в якій знаходилося польське консульство, як, до речі, й німецьке, зазначав дипломат, погіршувала військова пропаганда, яка зводилася до того, що Польща і Німеччина можуть напасти на СРСР. Преса закликала до пильності щодо можливих іноземних шпигунів. У такій ситуації робота польських дипломатів була значно ускладнена, за словами Каршо-Седлевського, хворобою уповноваженого НКЗС Петровського, який «хоч і мінімально, але висловлював розуміння щодо потреб консульств, а також мав авторитет серед київської влади» (*Kuśnierz, 2010: 379-380*).

Позицію органів радянської влади в цьому питанні також охарактеризував польський посол у Москві Вацлав Гжибовський на початку 1938 р.: «Вже майже рік іноземці переслідуються у вигляді арештів, заслань або видворення з країни, і це не тільки представники інтелігенції, а й прості робітники, які оселилися в Росії за багато років до війни і революції. Крім того, переслідування охопили не тільки іноземних громадян, а й людей, які приїхали з-за кордону і отримали радянське громадянство, а також займали високі посади на державній і військовій службі. А оскільки радянське керівництво перебуває під гіпнозом можливості шпигунства з боку власних громадян іноземного походження, тим більше воно підозрює у шпигунстві іноземні дипломатичні представництва» (*Skóra, 2010: 420*). Таким чином, посол охарактеризував стан влади в СРСР як «загіпнотизованої» страхом перед невідомими ворожими агентами і шпигунами.

Архівно-слідча справа № 741537 Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді України Петровського Адольфа Марковича, обвинуваченого в тому, що він був агентом іноземної розвідки, за завданням якої нібито вів шпигунську діяльність, зберігається у Фонді № 263 (колекція позасудових справ, реабілітованих за 1918–1950 рр.) Центрального державного архіву громадських

об'єднань України (ЩДАГОУ) у Києві. Вона складається з двох томів, з яких перший власне містить матеріали слідства, а другий – матеріали перевірки справ № 741537 і № 741538 за обвинуваченням Петровського Адольфа Марковича і Петровської Естер Адамівни (його дружина) (ЩДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1– 89 арк.; т. 2 – 132 арк.).

Архівно-слідча справа № 741537 відкривається постановою про початок розслідування на підставі матеріалів «про злочинну діяльність громадянина Петровського А. М». На думку слідчого, начальника відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, старшого лейтенанта держбезпеки Олександра Александрова, наявні матеріали вказували на те, що Петровський А. був агентом іноземної розвідки, за завданням якої вів шпигунську діяльність. Слідчий встановив у діях обвинуваченого ознаки злочинів, передбачених пунктом «а» статті 54-1 Кримінального кодексу УРСР («зрада Батьківщині»), і вирішив на підставі статей 93-ї, пункт 2-й і 108-ї Кримінально-процесуального кодексу (КПК) УРСР розпочати досудове розслідування у цій справі. Копію рішення направили прокурору Київського військового округу (КВО), диввоєнюрису Олексію Калошину. Щоб уникнути різних «способів ухилення від слідства», слідчий Александров щодо обвинуваченого обрав запобіжний захід у вигляді тримання під вартою в Спеціальному корпусі НКВС УРСР (ЩДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 1-2).

23 липня 1937 р. військовий прокурор КВО, диввоєнюрис Калошин, розглянувши матеріали, надані 3-м відділом УДБ НКВС УРСР щодо Петровського А., беручи до уваги, що «Петровський викритий у державній зраді Батьківщині» відповідно до пункту «а» статті 54-1 Кримінального кодексу УРСР, керуючись статтями 146 і 156 Кримінально-процесуального кодексу УРСР і постановою ЦВК СРСР від 8 травня 1933 р., прийняв рішення про обрання запобіжного заходу щодо громадянина Петровського А. у вигляді тримання під вартою в спеціальному корпусі Київського слідчого ізолятора» (ЩДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 3-4).

Наступні два документи у справі – ордер на обшук і протокол обшуку, за яким послідував арешт Петровського А. (24 липня 1937 р.), який проживав у Києві на вулиці Карла Лібкнехта, в будинку № 17, – дають уявлення про особисті речі заарештованого, вилучені для передачі в НКВС УРСР, зокрема, партійний

квиток, паспорт громадянина СРСР і дипломатичний паспорт, членський квиток Всеукраїнського центрального виконавчого комітету XIII скликання, револьвер «Браунінг» з шістьма патронами до нього, особисте листування. Після обшуку, згідно з отриманим наказом і ордером на арешт № 57, Петровського А. доставили в комендатуру НКВС УРСР (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 5-7*).

З анкети заарештованого випливає, що він народився 15 грудня 1887 р. у Варшаві. До революції займався професійною революційною діяльністю, а після революції працював службовцем. Професія і спеціальність були вказані як «дипломатичний працівник». Зокрема, у графі місце служби і посада або рід занять було зазначено: «уповноважений Наркомату закордонних справ». Хоча Петровський мав тільки середню освіту. Він був поляком за національністю, але громадянином СРСР. У нього була сім'я: дружина, викладач співу за професією, – Петровська Естер Адамівна, яку також заарештували; дочка, студентка – Петровська Яніна Адольфівна; син, учень – Петровський Марк Адольфович. В анкеті заарештованого вказувалося, що він є членом ВКП (б) з 1904 р. (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 8-8а*).

Насправді Адольф Петровський був польським комуністичним діячем єврейського походження. Закінчив школу у Варшаві. У 1904 р. став членом Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, а в грудні 1918 р. – членом Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП). У цей період Петровського неодноразово заарештовували за «підривною діяльністю». У 1920 р. його обрано членом ЦК КРПП. У тому ж році був заарештований і засуджений до п'яти років позбавлення волі. У 1921 р. Петровський був переданий в Радянську Росію за угодою про обмін політв'язнями. З того часу постійно там проживав. У той же час вступив до Російської комуністичної партії (більшовиків). У 1921–1934 рр. Петровський перебував на дипломатичній роботі: посол СРСР в Естонії, Литві, Ірані, Австрії, Угорщині. У 1934–1937 рр. був призначений Уповноваженим НКЗС СРСР при Уряді УРСР (*Polacy na Ukrainie, 2014: 187*).

У постанові про висунення звинувачення помічник начальника відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант держбезпеки Аркадій Літман зазначив: «Розглянувши 7 серпня 1937 р. матеріали розслідування у справі громадянина

Петровського А. М., вирішив на підставі статті 126-ї і керуючись статтею 127-ю КПК УРСР висунути проти нього звинувачення у здійсненні шпигунської діяльності в якості агента іноземної розвідки, тобто в скоєнні злочинів, передбачених пунктом «а» статті 54-1». Копія цього рішення була направлена Прокурору (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 9).

У постанові про долучення матеріалів до справи зазначалося, що слідчий Літман, розглянувши матеріали слідства 14 серпня 1937 р. (слідча справа отримала № 749), вирішив також додати до нього показання обвинуваченої Петровської Е., які «викривають її чоловіка у злочинній діяльності» (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 10-11).

Далі в архівно-слідчій справі є заява заарештованого Петровського, написана і підписана власною рукою 20 серпня 1937 р., в якій він стверджував, що «розуміючи, що його подальша упертість не має сенсу, він вирішив дати відверті свідчення про мету свого приїзду до СРСР і проведену ним контрреволюційну роботу». Зокрема, він повідомив, що «з 1920 р. є членом ПОВ і був пов'язаний з начальником політичного відділення 2-го відділу польського Генштабу Бірнбаумом, за дорученням якого проводив в СРСР контрреволюційну розвідувальну діяльність». Нібито він також був готовий детально розповісти про свою роботу і осіб, з якими він був пов'язаний (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 12-13).

У справі міститься машинопис протоколу допиту обвинуваченого Петровського (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 1-25), який здійснив слідчий Літман, і оригінал протоколу російською мовою з особистим підписом Петровського на кожному аркуші від 25 серпня 1937 р. (арк. 26-35), а також машинопис протоколу допиту обвинуваченого Петровського (арк. 36-46) й оригінал протоколу російською мовою з особистим підписом Петровського на кожному аркуші від 1 вересня 1937 р. (арк. 47-56). Оригінали протоколів опублікували українські дослідники Олександр та Наталія Рубльови (*Україна-Польща, 2012: 504-518*). Я в процесі роботи виявив копії цих протоколів також у ГДА СБУ (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 69-80; 87-97*) разом з супровідними листами наркома внутрішніх справ УРСР Леплевського на ім'я першого секретаря ЦК КП (б) України Станіслава Косіора відповідно 1 і 3 вересня 1937 р. (*ГДА*

СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 67, 86). Крім протоколів допиту, заступник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітан держбезпеки Самуїл Самойлов підготував довідку на осіб, які проходили за показаннями заарештованого Петровського (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 68).*

Варто підкреслити, що слідство у справі Петровського проводилося у прискореному та спрощеному порядку, супроводжувалося не більше ніж двома поверховими допитами, з набором від 10 до 20 стандартних питань до самого обвинуваченого та осіб, які проходили у справі за показаннями заарештованого, без очної ставки зі свідками, допиту експертів, збору та перевірки доказів, не кажучи вже про будь-яку правову допомогу. Той факт, що в архівно-слідчій справі міститься заява самого заарештованого, написана і підписана власноруч, в якій він погоджувався дати «відверті показання про проведену ним контрреволюційну роботу», свідчить про застосування до нього фізичного насильства, тобто незаконних методів розслідування, що було підтверджено в 1956 р. матеріалами справи під час додаткової перевірки військовою прокуратурою.

З протоколу допиту Петровського від 25 серпня 1937 р. випливало, що для шпигунської роботи на користь Польщі його нібито завербував начальник політичного відділення 2-го відділу Польгенштаба Мечислав Бірнбаум, який був братом його дружини. Перед обміном як політв'язня, який відбував тюремний термін за антиурядову діяльність в Польщі, і напередодні від'їзду Петровського в Радянську Росію, до нього прийшов Бірнбаум і повів розмову. Він сказав, що за Ризьким договором обмінювані особи зберігають своє польське громадянство, і польська влада мала право під будь-яким приводом заарештувати дружину Петровського, і «відразу ж він почав говорити, чого від нього вимагають пілсудчики», щоб він міг виїхати з сім'єю і щоб родичі Петровських могли залишитися спокійно жити в Польщі (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 71-72).*

Вимога полягала в тому, щоб він взяв на себе зобов'язання надавати послуги пілсудчикам в СРСР і, за їхніми вказівками, проводити контрреволюційну розвідувальну роботу на користь Польщі. І Петровський нібито погодився на цю пропозицію. Він стверджував, що домовився з Бірнбаумом, що через нього буде передавати інформацію про СРСР до 2-го відділу Польгенштабу,

що коло осіб, з якими він зустрічатиметься для передачі інформації, буде дуже невеликим і спочатку обмежиться тільки однією особою, а, крім того, добре законспірованою. Цією особою виявився Йосип (Юзеф) Уншлихт (з лютого 1935 р. – секретар Союзної ради ЦВК СРСР). За порадою Уншлихта і його рекомендацією Петровський пішов на роботу в НКЗС (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 73-74*).

На запитання слідчого Літмана, у чому полягала його діяльність як агента 2-го відділу Польгенштабу і як він використовував для цього своє становище в НКЗС, обвинувачений відповідав, що передавав Уншлихту інформацію про всі справи НКЗС, наприклад, про відносини між тодішнім наркомом закордонних справ РРФСР і СРСР Георгієм Чичеріним та його заступником Максимом Литвиновим, про роль окремих членів Колегії в діяльності НКЗС, про щойно заплановані призначення за кордон, з підготовки Генуезької конференції, про відносини Наркомату зовнішньої торгівлі та інших наркоматів, а також про багато інших питань, з яких він не все пам'ятав. Під час поїздки до Варшави в 1923 р., щоб провести там відпустку з родичами, Петровський зустрічався з Бірнбаумом і повідомив йому про життя в СРСР та свою роботу в НКЗС. Він стверджував, що Бірнбаум особливо цікавився станом радянсько-німецьких відносин, зокрема, співпрацею двох країн у військовій справі (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 75-76*).

Далі під час допиту Петровський у загальних рисах поінформував про свої контакти з польськими посланцями в тих країнах, де йому довелося працювати Повпредом СРСР з 1924 р. по 1934 р. включно, зокрема в Естонії, Литві, Ірані (Персії), Австрії. Працюючи з кінця 1934 р. Уповноваженим НКЗС СРСР при уряді УРСР в Києві, Петровський контактував з Генконсулом Польщі Каршо-Седлевським. Він інформував останнього про врожаї в УРСР, про хід сільськогосподарських робіт (цю інформацію він отримував на засіданнях Раднаркому, в яких часто брав участь), про стаханівський рух. Крім того, Каршо-Седлевський цікавився новими призначеннями, біографіями радянських діячів, але Петровський стверджував, що стосовно цього не міг задовольнити прохання Генконсула, оскільки мало був про це поінформований (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 77-80*).

У протоколі допиту від 1 вересня 1937 р. йшлося виключно про діяльність Петровського з кінця 1934 р., тобто з моменту його

роботи на посаді Уповноваженого НКЗС в Україні. Обвинувачений стверджував, що, повертаючись в Україну в 1934 р., він нібито дізнався на черговій зустрічі з Бірнбаумом у Варшаві, що поляки мають великого політичного агента в Україні, зокрема, в особі голови Раднаркому УРСР Панаса Любченка. У розмові Каршо-Седлевський також повідомив йому, що Любченко є одним із видатних українських націоналістичних діячів в Україні, тісно пов'язаний у своїй діяльності з Польщею і має особливе завдання по лінії контрреволюційної розвідувальної роботи в Україні, підтримує безпосередній контакт з Варшавою (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 87-90).

На запитання слідчого Літмана, у чому полягав зв'язок між Любченком і Каршо-Седлевським, Петровський відповідав, що передавав пакети від Каршо-Седлевського Любченку, а від Любченка отримував і передав запечатані пакети Каршо-Седлевському. Обвинувачений стверджував, що «пакети від Любченка містили розвідувальні матеріали і чергові донесення про діяльність контрреволюційної організації в Україні». На запитання слідчого, чому Петровський вважав, що ці пакети містили шпигунську інформацію та інформацію про контр революційну роботу Любченка, якщо вони були запечатані, обвинувачений відповідав, що знав про це з особистих розмов з Любченком, яких у нього було дві. Перша – в середині 1935 р., друга – на початку 1936 р. Обидві зустрічі відбулися у Любченка, в кабінеті Раднаркому. Петровський доповідав, що Любченко нібито сказав, що йому (Любченку) дуже допомагає зв'язок з поляками, який у нього є давно. Обвинувачений також стверджував, що зі слів Любченка знав, що той пов'язаний з поляками «в єдиному прагненні відокремити Україну від СРСР, і що він дав згоду полякам проводити розвідувальну роботу, спрямовану на розгром Червоної армії під час її зіткнення з поляками» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 92-94).

На запитання слідчого, чи брав Петровський участь у встановленні Каршо-Седлевським інших «зрадницьких» зв'язків з відповідальними радянськими співробітниками, обвинувачений відповів, що організував зустріч Каршо-Седлевського з головою НКВС УРСР Всеволодом Балицьким і ним була зроблена спроба організувати таку зустріч польського Генконсула з командувачем Київського військового округу Юном Якіром (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 95-97).

До слідчої справи також були долучені протоколи допиту обвинувачених в інших справах, зокрема заступника Уповноваженого НКЗС УРСР Михайла Юшкевича та Естер Петровської. Юшкевич нібито вказав на Петровського як на «антирадянську особу» і заявив, що останній «був агентом польських розвідувальних органів», що за його, Юшкевича, допомоги «він передавав польському розвіднику Каршо-Седлевському докладну інформацію про СРСР», і що в помешканні Петровського збиралися нарком фінансів УРСР Олександр Рекіс, народний комісар охорони здоров'я УРСР Соломон Канторович та інші, які «вели антирадянські розмови» (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 57-59; 60-62).

Зі свідчень від 27 серпня 1937 р. обвинуваченої Петровської Е., які нібито викривали її чоловіка в злочинній діяльності і які, як уже зазначалося, слідчий Літман також долучив до справи, випливає, що під час неодноразових поїздок до Варшави вона зустрічалася зі своїм братом Бірнбаумом і передавала йому інформацію, наприклад, про матеріальне становище населення в СРСР, про існуючі ціни на промислові та інші товари, про склад уряду, але серед іншого також про особовий склад Повпредства СРСР, зокрема в Тегерані, під час роботи там її чоловіка, про розподіл обов'язків між співробітниками, персонально про деяких з них, які, на її думку, вели роботу Державного політичного управління (ДПУ) під виглядом аташе (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 66). Що стосується інформації, яку її чоловік нібито передавав 2-му відділу Польгенштабу, то вона не знала, які саме матеріали він передавав, оскільки Петровський їй про це не розповідав. На питання слідчого, навіщо Бірнбауму, за наявності такого джерела, як її чоловік, було необхідно долучати до розвідувальної роботи її, обвинувачена відповіла, що хоча вона нібито була менш солідним джерелом інформації, ніж Петровський, вона мала можливість частіше, ніж її чоловік, виїздити до Варшави, зустрічатися з братом Бірнбаумом та інформувати його про ситуацію в СРСР. Обвинувачена також повідомила, що під час роботи Петровського в Києві вона двічі протягом 1935 р. передавала від нього до польського Генконсульства пакети, в яких нібито містилися «цілком таємні зведення і шифротелеграми наркомату закордонних справ». (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 70, 74).

На думку польського дослідника Томаша Сомера, матеріали розслідування багатьох жертв польської операції «[...] на сто відсотків були сфабриковані (тобто були цілком вигадані слідчими)». Він стверджує: «[...] є фактом, що в ході польської операції понад 150 тисяч осіб були репресовані за звинуваченням у шпигунстві, в той час як справжніх польських агентів, які діяли на території Радянського Союзу, було кілька сотень, і це, якщо максимально розширити розуміння терміна агент, тому що реальних і активних було лише кілька десятків» (*Sommer, 2014: 65*).

Однак інший польський дослідник Войцех Скура вважає, що «чистки, проведені в СРСР у другій половині 1930-х рр. і загальне посилення репресій, відповідали переконанню керівництва країни про швидкий початок війни. Громадянська війна в Іспанії, перше збройне зіткнення зі спільним німецько-італійським фронтом, за ворожого і агресивного ставлення Японії («Антикомінтернівський пакт»), зіграли роль каталізатора. Консульства країн, які вважалися потенційними супротивниками, були визначені як небезпечні шпигунські центри (в більшості випадків вони дійсно були такими). Дії проти іноземних консульських служб почалися в 1937 р. з країн, які були визнані найбільш ймовірними військовими супротивниками СРСР, а саме з Польщі та Японії (*Skóra, 2010: 416*).

Польський дослідник Анджей Пеплонський стверджує, що в Радянському Союзі в 1927–1939 рр. було щонайменше 45 розвідувальних об'єктів так званого Реферату «Схід» 2-го відділу польського Генштабу. На його думку, тільки в Києві в ті ж роки діяло 14 розвідувальних об'єктів (в основному, одноштатних). Прізвища резидентів свідчать про те, що переважна більшість з них працювали в умовах конспірації в структурах київського консульства (*Peplowski, 1996: 126-127; Peplowski, 2011: 160, 163*).

Навіть напередодні війни, влітку 1939 р., на польських розвідувальних об'єктах на території СРСР продовжували працювати 33 співробітники Міністерства закордонних справ Другої Речі Посполитої. Як встановив польський дослідник Славомір М. Новинський, десять з них були офіцерами польської розвідки. Хоча вони працювали під зміненими прізвищами, за його твердженням, схоже, що радянська контррозвідка здогадалася про масштаби цього явища, що власне, обумовило поточну політику щодо посольства і консульств. «Цивільні» співробітники

польських консульств також надавали Варшаві важливі військові дані щодо СРСР. Ці дії були результатом простого спостереження за районом, що є звичайною справою для консульської служби. Однак багато що залежало від того, під яким кутом зору розглядалися ці повідомлення. Істотною і важливою обставиною була їхня тодішня інтерпретація апарата репресій. За підвищеної пильності радянських органів безпеки навіть передача рутинної консульської інформації або підготовка повідомлень в пресі могли сприйматися у той час як розвідувальна діяльність (Nowinowski, 2005: 121-139).

На думку тодішнього політичного керівництва країни і підпорядкованих йому органів НКВС, дійсно існувало переконання, що співробітники посольств і консульств, в першу чергу таких країн, як Німеччина, Японія, Італія і Польща, «ведуть на території СРСР активну контрреволюційну, шпигунську, терористичну і диверсійну діяльність». З метою припинення можливої такої діяльності організовувалися і проводилися всілякі агентурно-оперативні заходи з обслуговування цих дипломатичних представництв таким чином, щоб позбавити їх всієї бази, умов та можливостей для організації «будь-якої ворожої діяльності на території СРСР».

Наприклад, в «Оперативному наказі № 00698» від 28 жовтня 1937 р. за підписом наркома Єжова йшлося про те, щоб «шляхом застосування широкомасштабних репресій припинити всі контакти між посольствами і консульствами цих країн та радянськими громадянами, піддаючи негайному арешту всіх радянських громадян, пов'язаних з персоналом цих диппредставництв, які відвідують їхні службові та домашні приміщення». З числа іноземних підданих арешту підіягали ті особи, характер контактів яких з диппредставництвами цих країн був для радянських органів безпеки підозрілим. Арешт іноземних підданих мав бути санкціонований НКВС СРСР. Відповідно до цього наказу розроблявся особовий склад диппредставництв та організовувалося постійне зовнішнє та агентурне спостереження за посольствами, місіями та консульствами цих країн, а також за гуртожитками їхніх співробітників; персонально за послами, консулами, військовими аташе та всіма іншими працівниками посольств та консульств, «підозрюваними в контрреволюційній шпигунській діяльності, за їхніми помешканнями та під час поїздок у дорозі» (ГДА СБУ, ф. 9. оп. 1. спр. 10. арк. 81-82, 207; спр. 36. арк. 8-9).

Важко сказати, якою мірою Петровський пишався своїм польським походженням та зберігав патріотичні почуття до Польщі. Як правило, так звані червоні поляки, до яких він, безсумнівно, належав, були цілком заангажовані в політику радянської влади і, в будь-якому випадку, офіційно демонстрували неприязнь або навіть ворожість щодо Другої Речі Посполитої та її урядів. Таким чином, Петровський виявився лише однією з численних жертв «польської операції», слідчу справу на якого було банально сфабриковано.

В обвинувальному вирокі – одному з ключових елементів слідства – за обвинуваченням Петровського А. за пунктом «а» статті 54-1 Кримінального кодексу УРСР зазначалося: «Третій відділ УДБ НКВС УРСР мав у своєму розпорядженні судові матеріали щодо колишнього уповноваженого наркомату закордонних справ при уряді УРСР – Петровського Адольфа Марковича, – який був агентом 2-го відділу Польського генштабу та проводив розвідувальну роботу в СРСР на користь Польщі. На підставі цих матеріалів 24 липня 1937 р. Петровський був заарештований та притягнутий до слідства у цій справі» (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, spr. 43398-ФП, т. 1, арк. 75*).

Далі в обвинувальному акті просто констатувалося, що слідство таки встановило, що «Петровський є агентом польських розвідувальних органів, на користь яких був залучений до роботи шефом політичного відділення 2-го відділу польгенштабу – Бірнбаумом Мечиславом (у Польщі)... [і] відповідно до отриманого завдання, починаючи з 1920 р. і до дня арешту, проводив активну шпигунську діяльність на користь Польщі, збираючи і передаючи через польське консульство в Києві і консульства інших країн цілком таємні матеріали про роботу НКЗС». Далі йшло посилення на листи, в яких були викладені свідчення Петровського від 25 серпня 1937 р. В обвинувальному вирокі підкреслювалося, що обвинувачений Петровський визнав себе цілком винним.

Керуючись наказом ГУДБ НКВС СРСР № 00485, Третій відділ УДБ НКВС УРСР в особі помічника начальника 3-го відділу УГБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Літмана та заступника начальника 3-го відділу УГБ НКВС УРСР капітана держбезпеки УРСР Самойлова (документ затверджено помічником начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, капітаном

держбезпеки Аркадієм Ратинським) постановив: слідчу справу № 749 за обвинуваченням Петровського А. М. направити в ГУДБ НКВС СРСР (*Україна-Польща, 2012: 519-520*).

У цьому місці слід нагадати, що з метою реалізації «польської операції» наказ № 00485, по суті, створив принципово новий в практиці НКВС процесуальний порядок покарання. По завершенні розслідування по кожному з обвинувачених була підготовлена інформація разом з коротким переліком наявних слідчих і агентурних матеріалів. Інформація збиралася протягом 10 днів, а потім розміщувалася у формі єдиного списку (у вигляді альбому), який розглядався керівником НКВС або керівником відповідної колегії НКВС та прокурором. Комісія, що складалася з державного прокурора і представника НКВС, називалася «двійкою». До її компетенції входило винесення вироків – по першій категорії (розстріл) і по другій категорії (позбавлення волі від 5 до 10 років). Потім список (альбом) відправлявся на розгляд до Москви, де він повинен був отримати остаточне схвалення наркома внутрішніх справ та Генерального прокурора. Після затвердження список (альбом) відсилався до відповідного регіону з метою виконання судових рішень. На практиці вже на місці, при обговоренні справи кожного обвинуваченого, оперативник разом з начальником відділу або відомства також пропонували свій вердикт. Голови колегій та прокурори, які підписували списки (альбоми), робили це автоматично, як правило, незалежно один від одного, без аналізу та обговорення, без вивчення слідчих справ. «Судді» не бачили і не заслуховували обвинуваченого. Не існувало також процедури оскарження судового рішення. Засуджені до смертної кари «двійкою» (більшість заарештованих під час «польської операції») були засуджені саме «Вищою двійкою», тобто наркомом внутрішніх справ СРСР Єжовим та Генпрокурором СРСР Вишинським), як, між іншим, і «трійкою», помирили без ознайомлення з вироком. Таким чином, вся «судова процедура» проходила без дотримання будь-яких правових норм, до того ж в прискореному порядку та без залучення громадськості. Кожен з новопризначених керівників НКВС прагнув лише інтенсифікувати переслідування (*Тепляков, 2007; Мазохин, 2011*).

В архівно-слідчих матеріалах № 741537 міститься довідка до справи УДБ НКВС УРСР № 749, в якій йдеться про те, що за рішенням Двійки НКВС СРСР (протокол № 17 від 13.IX.1937 р.)

Петровський А. М. був засуджений по першій категорії (тобто до розстрілу). Копія протоколу № 17 зберігається у Фонді 5 (кримінальні справи на nereабілітованих осіб) Галузевого державного архіву Служби безпеки України в м. Києві. У списку обвинувачених, поданому НКВС УРСР відповідно до наказу НКВС № 00485 від 11 серпня 1937 р., у цьому протоколі значаться 60 осіб. Петровський А. і його дружина Петровська Е. займають 33-тю та 34-ту позиції. Протокол був затверджений в присутності наркома СРСР Єжова та Прокурора СРСР Вишинського (*ГДА СБУ, ф. 5. оп. 1. спр. 465. арк. 56-58*).

Вже через декілька днів після винесення вироку, а саме 17 вересня 1937 р., його було виконано. Відповідну довідку з цього приводу підготував начальник 1-го відділення 8-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Ізраїль Гросман (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 77*).

Згаданий вище «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, розгромну та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР № 59098» від 11 серпня 1937 р., як і багато інших оперативних наказів НКВС СРСР (наприклад, «З репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів № 00447» від 30 липня 1937 р.), передбачали, що час і місце виконання смертних вироків обов'язково зберігатимуться в таємниці. Довгий час НКВС-МДБ-КДБ намагалися утримувати завісу брехні над долями засуджених до смертної кари «позасудовими органами». Тільки в 1950-х роках почав поступово розгортатися процес перегляду раніше сфабрикованих слідчих справ та відповідних судових рішень, що відкрило шлях до реабілітації незаконно засуджених осіб. Однак, оскільки радянська система в основному зберігалася, весь її цинізм не міг не позначитися також на процесі реабілітації (*Реабілітація, 2000*).

В архівно-слідчій справі № 741537 міститься протест (в порядку нагляду) до Військової колегії Верховного суду СРСР Головного Військового прокурора полковника юстиції Артема Горного від 12 червня 1957 р. щодо рішення Комісії НКВС СРСР та Прокурора СРСР від 13 вересня 1937 р., згідно з яким Петровський був розстріляний (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 80-82*).

У протесті йдеться, що з матеріалів справи зрозуміло, що жодних конкретних фактів передачі Петровським шпигунських

матеріалів польським розвідувальним органам немає, свідчення Петровського, а також осіб, які його викривають, під час слідства не були повторно перевірені, жодними іншими об'єктивними матеріалами не підтверджені, стаття 206-а КПК УРСР, яка стосувалася загальних обов'язків судді із захисту прав обвинуваченого, не була виконана.

У 1956 р. у справі було проведено додаткову перевірку, в ході якої встановлено, що, наприклад, Уншліхт, з яким Петровський нібито був пов'язаний шпигунською діяльністю, а також Юшкевич, який звинуватив останнього в антирадянській діяльності, були безпідставно засуджені та їхні справи в 1956 р. були припинені за відсутності складу злочину.

За свідченнями Рекіса А. і Канторовича С., які нібито були співучасниками Петровського з антирадянської діяльності, останній не проходив, а перевірка їхніх справ показала, що всі вони були безпідставно засуджені. У зв'язку з цим справа проти Канторовича була закрита в 1956 р., а справу Рекіса в жовтні 1956 р. направили до Військової колегії на предмет припинення та реабілітації останнього.

Свідчення Петровської Є. про шпигунську діяльність її чоловіка не заслуговували на довіру, оскільки вони були неконкретні, а сама Петровська, як було встановлено перевіркою, засуджена безпідставно, і її справу разом зі справою чоловіка також направили до Військової колегії на предмет припинення через відсутність складу злочину.

Любченко П., з яким Петровський також був пов'язаний шпигунською роботою, у серпні 1937 р. покінчив життя самогубством, до кримінальної відповідальності не притягався, по суті, звинувачення не допитувався і його архівної-слідчої справи не існувало (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 81*).

Пошук в архівах органів КДБ при Раді Міністрів СРСР та МВС СРСР даних про приналежність Петровського і Бірнбаума до розвідувальних органів Польщі, а також про зв'язки Петровського з Каршо-Седлевським, не виявив. В архівах МВС Польської Народної Республіки Петровський і Бірнбаум також не проходили.

У протесті до Військової колегії Верховного Суду СРСР Головний військовий прокурор особливо підкреслив, що з матеріалів справи було зрозуміло, що колишній співробітник НКВС УРСР Літман, який проводив слідство, «використовував незаконні методи розслідування і допускав фальсифікацію слідчих справ».

З огляду на вищевикладене і беручи до уваги те, що «звинувачення Петровського під час перевірки об'єктивно не підтвердилося», Головний військовий прокурор визнав, що Петровський був засуджений безпідставно. Тому, керуючись статтею 25-ю Положення про прокурорський нагляд в СРСР, він просив постанову Комісії НКВС СРСР і прокурора СРСР від 13 вересня 1937 р. щодо Петровського А. М. скасувати, а справу за пунктом «б» статті 204-ї КПК РРФСР припинити (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 82*).

Далі в архівно-слідчій справі № 741537 міститься визначення Військового трибуналу Прикарпатського військового округу (м. Львів) № 3/ ОП-568 у складі головуючого генерал-майора юстиції Федора Мельниченка та членів підполковників юстиції Карплюка та Луценка (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 83-84*).

Розглянувши на засіданні 21 вересня 1957 р. протест Головного військового прокурора на рішення Комісії НКВС СРСР і прокурора СРСР від 13 вересня 1937 р., згідно з яким був розстріляний Петровський А. М., Військовий трибунал встановив, що протест підлягає задоволенню, але з огляду на те, що матеріали додаткової перевірки справи безсумнівно довели, що справа Петровського була сфальсифікована, тому справу мали закрити за відсутністю складу злочину, а не через відсутність доказів провини, як це було заявлено у протесті Головного військового прокурора.

Таким чином, Військовий трибунал Прикарпатського військового округу визначив: «Рішення комісії НКВС СРСР і прокурора СРСР від 13 вересня 1937 р. стосовно Петровського А. М. скасувати і справу проти нього в кримінальному порядку припинити за відсутністю в його діях складу злочину» (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 84*).

З листування, наявного в архівно-слідчій справі № 741537 про виконання рішення Військового трибуналу, можна дізнатися, що 30 грудня 1957 р. Київський обком партії реабілітував Петровського А. і в партійному відношенні.

Уся драма долі Петровського, його родини та загалом тієї епохи в СРСР передають не тільки згадані нами сухі архівно-слідчі матеріали, але також, наприклад, звернення сина Петровського – Річарда Адольфовича – на ім'я Першого секретаря Президії

ЦК КПРС Микити Хрущова від 22 червня 1956 р. (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 2-6). Це лист з проханням про реабілітацію його особисто, рідної сестри, яка померла в 1943 р., і посмертної реабілітації батьків, Річард Петровський написав після прочитання доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про культ особистості та його наслідки». Детальніше висвітлимо цей своєрідний документ радянської доби (лист з проханням про реабілітацію), який цікавий, крім усього іншого, ще й тим, що його автор передає деякі характерні подробиці «слідчої і судової процедури», через які йому довелося пройти самому.

У листі на ім'я Хрущова Річард Петровський, зокрема, повідомляв, що в 1936 р. його батько був обраний депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, про що в архівно-слідчій справі № 741537, між іншим, не згадується. Однак у ніч на 24 липня 1937 р. його батька на очах у всієї родини заарештували у власній квартирі співробітники УДБ НКВС УРСР. Через 15 днів, у ніч на 9 серпня 1937 р., заарештували матір. Петровський Р. підкреслював, що до сьогоднішнього дня йому невідома подальша доля батьків. Усе їхнє майно було опечатано та конфісковано. Він і його сестра залишилися тільки з найнеобхіднішими речами. Восени, в рік арешту батьків, – повідомляв Петровський, – він перейшов у 10-й клас. Але вчитися довелося йому недовго. Спочатку секретар райкому відібрав у нього комсомольський квиток (до речі, цього секретаря райкому заарештували на два дні раніше, ніж самого Петровського Р.), а в середині вересня рішенням педагогічної ради його виключили зі школи (слід зазначити, що директор цієї школи незабаром також потрапив до в'язниці).

Далі Петровський Р. докладно інформував про те, що в ніч на 5 листопада у власній квартирі було заарештувано його сестру, а через півтори години його самого. Того ж дня його помістили в спеціальну будівлю Київської Лук'янівської в'язниці. Через 11 днів, вночі, його викликав на допит старший слідчий Літман, який «приголомшив його з місця в кар'єр», – як підкреслював Петровський Р. – «таким питанням: Розкажи про шпигунську діяльність твого батька». Поставивши ще кілька порожніх запитань і протримавши його в себе протягом двох годин, слідчий відправив «підсудного» назад в камеру. Петровський Р. зазначав, що це був його єдиний допит протягом усього «розслідування». Переведений в

загальну камеру головного корпусу в'язниці, він перебував там, як підкреслював, в нелюдських найважчих умовах рівно сім місяців без єдиного виклику. Нарешті, в червні 1938 р., його викликали в тюремну контору і оголосили, що рішенням Особливої наради НКВС СРСР від 16 травня 1938 р. він визнаний «соціально-небезпечним елементом» та засуджений до 3 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах. Згодом він дізнався, що аналогічний вирок, і в той же час, був винесений його сестрі, яка утримувалася в тій же в'язниці, в декількох кроках від його камери. Сестру відправили в табір Долинка в Казахстані, а він, у віці 17 років, пішов по етапу в Комі АССР, в «Північний залізничний табір НКВС», на будівництво Печорської залізниці (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 3-4).

У продовженні звернення до Хрущова Петровський Р. вказував, що в таборі він перехворів дизентерією, цингою, подагрою, двостороннім туберкульозом легенів та виразкою шлунку, – недугами, від яких він страждав донині. Через три роки, 5 листопада 1940 р., його звільнили з тимчасовим паспортом, який обмежував його проживання лише деякими районами Середньої Азії.

Наприкінці листа Петровський Р. зазначав: «Я вірю, що Ви, Микита Сергійович, що мій народ, моя Партія відгукнуться на цей лист. Зрештою, він написаний кров'ю [...]. Злий вітер розкидав мою сім'ю. Так, я знаю, що це була помилка, фатальна, жаклива помилка; але я також знаю, що Партія не винна в цій помилці [...]. Прошу, зняти з мене клеймо злочинця, яке вже упродовж 19 років важким тягарем лежить на моїх плечах. Я не вчинив жодного злочину проти свого народу; моя совість чиста [...]. Але я прошу не лише за себе. Мати і сестра теж ні в чому не винні: я це знаю. А пам'ять про батька я зберігаю в своєму серці як найцінніший скарб. Він назавжди залишиться для мене яскравим ідеалом більшовика, солдата Революції. Посудіть самі: чи могла людина вчинити злочин проти держави, якщо вона сама своїми руками будувала цю державу? Чекаю Вашого повідомлення, дорогий Микита Сергійович, про переляд справи і повну реабілітацію всієї нашої сім'ї» (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 5-6).

24 вересня 1957 р. Петровський Р., який на той час жив у Ялті Кримської області, отримав від Голови Військового трибуналу Прикарпатського військового округу генерал-майора юстиції Мельниченка довідку про те, що його батько реабілітований

посмертно. Крім того, в ній зазначалося, що «на підставі Постанови Ради Міністрів СРСР № 1655 від 8 вересня 1955 р. син громадянина Петровського А. М. – Петровський Річард Адольфович – має право на отримання двомісячної заробітної плати за місцем колишньої роботи батька, виходячи з місячного окладу, наявного на день реабілітації, за посадою, яку займав до арешту громадянин Петровський А. М.» (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 86).

Ще більш цинічною була відповідь на заяву сина Петровського А. на адресу КДБ при Раді Міністрів УРСР з проханням видати йому свідоцтво про смерть батька. 24 жовтня 1957 р. у висновку на звернення Петровського Р. інспектор 2-го відділення обліково-архівного відділу КДБ Бесєдіна, зокрема, зазначила: «Вважала б можливою реєстрацію смерті Петровського А. М. в Київському міському бюро ЗАГСу як померлого у в'язниці 17 січня 1942 р. від гострої жовтої атрофії печінки, повідомивши заявника про те, що він може отримати свідоцтво про смерть батька, звернувшись до Київського міського бюро ЗАГСу». Цей висновок схвалив заступник Голови КДБ при Раді Міністрів УРСР полковник Павло Тихонов (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 88).

Тільки наприкінці 1980-х років радянські громадяни вперше дізналися про справжні причини та реальні дати смерті своїх рідних та близьких. Місця вбивств та масових поховань також були виявлені в основному лише в 1990-х роках.

Висновки. Як свідчить розглянута нами архівно-слідча справа № 741537, фактично не було такої сфери життя радянського суспільства, в якій апарат НКВС не шукав би «польських шпигунів» чи «агентів», а там, де не вистачало реальних ворогів, їх створювали. У цьому сенсі «польська операція» була схожа на інші «національні операції» НКВС СРСР («німецьку», «румунську», «харбінську» та ін.), хоча послужила для них зразком.

Історик зобов'язаний розуміти мотивацію дій всіх учасників подій. Однак відповідь на питання, якою мірою шпигуноманія в СРСР була виправдана, виходить за рамки цього дослідження. Навіть якщо припустити, що хтось зі співробітників польських дипломатичних представництв в СРСР працював на польську розвідку, а такі, як ми переконалися, безсумнівно, були, то це ще не означало, що радянські або іноземні посадові особи, які

контактували з ними, могли збирати і передавати туди матеріали, які становили державну таємницю.

Оскільки більшовицький проєкт був, зрештою, соціально, а не етнонаціонально орієнтованим, у тривалій дискусії про «національні операції» залишається питання: якою мірою варто говорити про «етнізацію» уявлень радянського керівництва та підпорядкованих йому каральних органів, а якою – про переслідування представників різних народів, які опинилися в кордонах СРСР, за політичними ознаками?

Використані посилання

Великий терор (2010): польська операція 1937–1938 / *Welki Terror: operacja polska 1937–1938* / red. J. Bednarek i in., wybór dokumentów i red. W. Chudzik, J. Szapował i in. / «Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» / «Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych». Т. 8, частина перша, Варшава-Київ. 1040 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф 5. Оп. 1. Спр. 465; Ф. 9. Оп 1. Спр. 10, 81; Ф. 16. Оп. 1. Спр. 104, 190, 211, 245.

Кулаковський П., Шаповал Ю. (1997). Спільне українсько-польське видання «Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Вип. 1-2. С. 9–44.

Лубянка. (2004). Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. Москва: МФД. 736 с.

Мазохин О. Б. (2011). Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953 гг.). Москва: Кучково поле. 752 с.

Петров Н. В., Рогинский А. Б. (1997). «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. Исторические сборники «Мемориала». Выпуск 1: Репрессии против поляков и польских граждан. Москва: Звенья. С. 22–43.

Реабилитация (2000): как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Т. 1. Март 1953 – февраль 1956. Сост. Артизов А. Н., Сигачев Ю. В., Хлопов В. Г., Шевчук И. Н. Москва: МФД. 507 с.

Тепляков А. Г. (2007). Процедура: исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х годах. Москва: Возвращение. 108 с.

Україна-Польща (2012). 1920 – 1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. Інститут історії України НАН України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: Дух і літера. 624 с.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 43398-ФП, Т. 1. – 89 арк.; Т. 2 – 132 арк.

Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. (1997). ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. За ред. Т. Хорунжа. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Служба Безпеки України. Київ: Абрис. 608 с.

Courtois S., Werth N., Panné J.-L., Paczkowski A., Bartosek K. and Margolin J.-L. (1997). *Le Livre Noir du Communisme. Crimes, terreur, répression*. Paris: Éditions Robert Laffont. 846 p.

Iwanow M. (1991). *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim, 1921–1939*. Warszawa-Wrocław: Państwowe wydawnictwo naukowe. 399 s.

Iwanow M. (2014). *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938*. Kraków: Znak. 445 s.

Kuśnierz R. (2010). *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRSS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938)* [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i Grz. Seroczyńskiego. Olsztyn-Charków: Litera. 656 s.

Kuśnierz R. (2016). *Czystki i terror na Ukrainie (1934–1938)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. 373 s.

Nowinowski S. M. (2005). *Specyfika funkcjonowania polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Związku Sowieckim (1936–1939)* [w:] *Z dziejów polskiej służby dyplomatycznej i konsularnej. Księga upamiętniająca życie i dzieło Jana Nowaka-Jeziorańskiego (1914–2005)*. Pod red. J. Farysia i M. Szczerbińskiego. Gorzów Wielkopolski: Sonar Sp. 536 s.

Peplowski A. (1996). *Wywiad polski na ZSSR 1921–1939*. Warszawa: Bellona. 224 s.

Peplowski A. (2011). *Wojna o tajemnice. W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1944*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 432 s.

Pietrow N. (1993). *Polska operacja NKWD*. Karta. nr. 11. s. 27-29.

Polacy na Ukrainie (2014). *Zbiór dokumentów, cz. 1: lata 1917–1939, t. VII*. Pod red. S. Stepania i O. Rublowa. Przemysł: Południowo-wschodni Instytut Naukowy. 350 s.

Skóra W. (2010). *Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r.* [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i Grz. Seroczyńskiego. Olsztyn-Charków: Litera. 656 s.

Sommer T. (2014). *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*. Warszawa: 3S Media. 416 s.

References

Branch State Archives of the Security Service of Ukraine. (ukr), (rus).

Central State Archives of Public Associations of Ukraine. (ukr, rus).

Ivanov M. (1991). *The first nation punished: Poles in the Soviet Union, 1921–1939*. Warsaw-Wrocław: PWN. 399 p. (pol).

Ivanov M. (2014). *Forgotten genocide. Poles in Stalin's state. «Polish Operation» 1937–1938*. Krakow: Sign. 445 p. (pol).

Kulakovskiy P., Shapoval Y. (1997). *Joint Ukrainian-Polish edition «Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century. Unknown documents from the archives of special services»*. From the archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB. Issue 1-2. PP. 9-44. (ukr).

Kuśnierz R. (2010). *The functioning of Polish diplomatic missions in the USSR in the conditions of the Great Terror (1937–1938)* [in:] *Polish diplomacy in the East in the twentieth – early twenty-first century*. Collective work edited by H. Stroński and Grz. Seroczyński. Olsztyn-Kharkiv: Letter. 656 p. (pol).

Kuśnierz R. (2016). Purges and terror in Ukraine (1934–1938). Toruń: Adam Marszałek Publishing House. 373 p. (pol).

Lubyanka. (2004). Stalin and the Main Directorate of State Security of the NKVD. Stalin's archive. Documents of the highest bodies of party and state power. 1937–1938. Ed. Acad. A. N. Yakovlev; sost. V. N. Khaustov, V. P. Naumov, N. S. Plotnikova. Moscow: MFD. 736 p. (rus).

Mazokhin, O. B. (2011). The right to repression. Extrajudicial powers of state security bodies (1918–1953). Moscow: Kuchkovo Pole. 752 p. (rus).

Nowinowski S.M. (2005). Specificity of the functioning of Polish diplomatic and consular posts in the Soviet Union (1936–1939) [in:] From the history of the Polish diplomatic and consular service. A book commemorating the life and work of Jan Nowak-Jeziorański (1914–2005). Edited by J. Faryś and M. Szczerbiński. Gorzów Wielkopolski: Sonar Sp. 536 p. (pol).

Peplowski A. (1996). Interview Polish at the USSR 1921–1939. Warsaw: Bellona. 224 p. (pol).

Peplowski A. (2011). A war of secrets. In the secret service of the Second Polish Republic 1918–1944. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 432 pp. (pol).

Petrov N. (1993). Polish NKVD operation / Karta. №. 11, PP. 27-29. (pol).

Petrov N. V., Roginsky A. B. (1997). «Polish Operation» NKVD 1937–1938. Istoricheskie sborniki «Memoriala». Issue 1: Repressions against Poles and Polish citizens. Moscow: Zvenya. PP. 22-43. (rus).

Poles in Ukraine (2014). Collection of documents, part 1: years 1917–1939, vol. VII. Edited by S. Stepien and O. Rublev. Przemyśl: South-Eastern Scientific Institute. 350 pp. (pol).

Rehabilitation (2000): how it was. Documents of the Presidium of the Central Committee of the CPSU and other materials. In 3 volumes. T. 1. March 1953–February 1956. Compiled by Artizov A. N., Sigachev Y. V., Khlopov V. G., Shevchuk I. N. Moscow: MFD. 507 p. (rus).

Shapoval Y., Prystaiko V., Zolotarev V. (1997). Cheka-GPU-NKVD in Ukraine: persons, facts, documents. Ed. T. Khorunzha. NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. M.S. Hrushevsky; Security Service of Ukraine. Kyiv: Abris. 608 p. (ukr).

Skóra W. (2010). The kidnapping of the head of the Polish consular post in Kiev Jerzy Matusiński by the Soviet authorities in 1939 [in:] Polish diplomacy in the East in the twentieth – early twenty-first century. Collective work edited by H. Stroński and Grz. Seroczyński. Olsztyn-Kharkiv: Letter. 656 p. (pol, ukr).

Sommer T. (2014). NKVD Anti-Polish Operation 1937–1938. The genesis and course of the genocide committed against Poles in the Soviet Union. Warsaw: 3S Media. 416 p. (pol).

Tepljakov A. G. (2007). Procedure: execution of death sentences in the 1920s–1930s. Moscow: Return. 108 p. (rus).

Welki Terror: Polish Operation 1937–1938 (2010). Ed. J. Bednarek et al., selection of documents and ed. W. Chudzik, J. Shapoval et al. «Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century. Unknown documents from the archives of the special services». T. 8, part one, Warsaw-Kyiv. 1040 p. (ukr, pol).

Ukraine-Poland (2012) 1920-1939 : On the history of diplomatic relations of the USSR with the Second Polish Republic: Documents and materials. Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine; arrangement, comments, introductory article: N. S. Rubleva, O. S. Rublev. Kyiv: Spirit and Letter. 624 p. (ukr).

Ijushyn I.
**«POLISH OPERATION» OF THE NKVD: THE ARCHIVE-INVESTIGATIVE
CASE OF ADOLF PIOTROWSKI**

As part of the «Polish Operation» launched with an Operations order no 00485 of August 11th, 1937, issued by the People's Commissioner for Internal Affairs of the USSR, N. Yezhov, an attack was made on the post of Plenipotentiary of the People's Commissariat of Foreign Affairs of the USSR to the government of the Ukrainian SSR. Head of the office was Adolf Piotrowski, of Polish origin. Both Piotrowski himself, and his office were held in high regard. All the effort that went into his arresting shows how important he was to the Soviet security service.

The article analyzed the archive-investigative case on Adolf Piotrowski, accused of being a foreign intelligence agent on whose task he carried out espionage activities. The case is stored in file No. 263 (collection of extrajudicial cases rehabilitated in 1918-1950) at the Central State Archives of Social Organizations of Ukraine in Kyiv. It consists of two volumes, the first of which contains investigation materials, and the second – materials from the examination of cases no. 741537 and no. 741538, accusing Adolf Piotrowski and Estera Piotrowska (his wife).

It is hard to say to what extent Piotrowski was a Polish patriot proud of his Polish descent. Generally speaking, the so-called «red Poles», and he most certainly was one of them, were definitely jointly responsible for the Soviet politics, and at any rate – they did not hide their hostility or aversion to the Second Polish Republic and its authorities. Therefore, Piotrowski was yet another one of many victims of the «Polish Operation», the investigation of which was fabricated.

The process of reviewing the previously fabricated investigation cases and the corresponding court decisions began only in the 1950s, and this opened the way to the rehabilitation of wrongfully convicted persons. However, since the Soviet system remained basically unchanged, its cynicism influenced the rehabilitation process.

As our analyses of archive-investigative case show, there actually was no sphere of life of the Soviet society where the NKVD would not look for «Polish spies» or «agents», and if there were no real enemies, they were fabricated. In this respect, the «Polish Operation» was similar to many other «national operations» of the NKVD of the USSR (the «German», «Romanian», «Harbin», etc.), although it served as a model.

Keywords: «Polish Operation» of the NKVD, Operations order no 00485, the archive-investigative case, Adolf Piotrowski.